

חשיפה לביקורת בגוף שלטוני

- א. פתיחה
- ב. הנהגתו של משה רבנו
- ג. חובת החשיפה לביקורת לדורות
- ד. מגבלות בזכות החסיון של בעל השררה
- ה. הצעה לעגן את חובת החשיפה במנדט הניתן לממונים

א. פתיחה

שאלה זאת היא אחת השאלות המרכזיות והטעונות בכל סוג של משטר ושררה. האם השלטון חייב לחשוף את החלטותיו ושיקוליו לפני הצבור, ואם כן, באלו תנאים, כגון: מי זה שיכול לדרוש חשיפה, בפני מי הם יהיו חייבים לחשוף וכדו'.

אנחנו נוגעים כאן בענין הרגיש מאוד של "והיתם נקיים מד' ומישראל"¹, שהוא מהדברים הקשים ביותר המוטלים על כל יחיד, ועל אחת כמה וכמה על אנשי צבור. וכבר כתב החתם סופר:

"ודע בני ותלמידי שיחיה כי כל ימי הייתי מצטער על המקרא הזה 'והיתם נקיים מה' ומישראל', וב' חובות אלו, נקיות מה' יתב' והנקיות מישראל עמו, הם שני רוכבים צמדים על גבנו. ויותר אפשרי לצאת ידי החוב הראשון היינו ידי שמים יותר הרבה ויותר מלצאת ידי הבריות, כי הם חושבים מחשבות זרות ונושאים ונותנים מוזרות בלבנה² ועונשו יותר קשה מאד מאד עד לאין מספר ממי שאינו יוצא

¹ במדבר פרק לב' פסוק כב' בפרשת בני גד ובני ראובן.

² עי' משנה סוטה, פרק ו' משנה א', ביטוי זה "מוזרות בלבנה" משמעו סברות מוזרות ורחוקות.

ידי שמים חס ושלום, והוא משי"ס סוף פרק יום הכיפורים³ בענין חלול ה' דאין לו כפרה כלל⁴.

ברור אם כן, שהנושא בתפקיד ציבורי צריך לנהוג במעשיו באופן שלא יבוא לידי חילול ד' ולזות שפתים, ועליו להזהר במשנה זהירות בכל דרכיו ומעשיו. אך האם רגישות רבה זו משמעה שעליו לחשוף גם את החלטותיו, שיקוליו ומעשיו הנעשים, מטבע הדברים, הרחק מעין הציבור ?

ב. הנהגתו של משה רבנו.

המדרש מספר לנו על הנהגתו של משה רבנו בסיום מלאכת המשכן, שמסר דין וחשבון מפורט ומדוקדק על כל ההכנסות וההוצאות שהיו כרוכות במלאכה זו, כמה כסף נאסף מהעם, ומה היה השימוש בו, ואלו דברי התנחומא:

"משנגמרה מלאכת המשכן, אמר להם בואו ואעשה לפניכם חשבון, נתכנסו כל ישראל. עד שהוא יושב ומחשב שכח אלף ושבע מאות וחמשה ושבעים שקל, שעשה ויום לעמודים, אמר להם ואת האלף ושבע המאות וחמשה ושבעים [עשה ויום לעמודים]. באותה שעה נתפייסו ישראל על מלאכת המשכן, ומי גרם לו, על ידי שישב ופייסו, אלה פקודי המשכן."

והמדרש תמה, מה ראה משה רבנו למסור לעם דיווח כספי כל כך מפורט על כל פריט שנעשה במשכן, עד שירד לרמת הווים, וכי אין משה רבנו נאמן חלילה?

"ולמה עשה עמהם חשבון, והקב"ה מאמינו, שנאמר לא כן עבדי משה בכל ביתי נאמן הוא⁵, ומשה אמר בואו ועשו עמי חשבון?!"

³ יומא פו' ע"א.

⁴ שו"ת חת"ס ח"ו סימן נט'.

⁵ במדבר פרק יב' פסוק ז'.

הרי משה רבנו נאמן ביותר, ולא משום שאנחנו מאמינים בו בלבד, אלא משום שרשב"ע מאמין בו "בכל ביתי נאמן הוא!"
משיב המדרש:

"אלא ששמע משה ישראל מדברים מאחריו, שנאמר 'והיה כבא משה האהלה וגו'⁶ 'והיה כצאת משה אל האהל וגו' והביטו אחרי משה⁷, ומה היו אומרים... ראה צואר, ראה שוקים, אוכל משל יהודים, ושותה משל יהודים, וכל מה שיש לו מן היהודים, וחבירו משיבו אדם ששלט על מלאכת המשכן אין אתה מבקש שיהא עשיר, כיון ששמע משה כך אמר להן חייכם משהמשכן נגמר אני עושה עמכם חשבון, שנאמר אלה פקודי המשכן וגו'."

ג. חובת החשיפה לביקורת לדורות.

פסק הטור⁸:

"גבאי צדקה הכשרים אין מדקדקין אחריהם, ומכל מקום, כדי שיהיו נקיים מד' ומישראל טוב להם שיתנו חשבון."

וציין הב"ח⁵ את מקורו:

"זה לא נמצא בפוסקים, אולי למדו ממשה רבנו עליו השלום, שנתן חשבון בנדבת המשכן, כי מי כמוהו נאמן ביתו ונתן חשבון, כדי שיהיה נקי מד' ומישראל."

הטור למד, אם כן, מהמדרש שהנהגתו של משה רבנו, בעשותו חשבון, איננה חיוב מעיקר הדין, אלא מידת חסידות והנהגה ישרה וראויה. ולכן אי אפשר לכוף גבאי צדקה

⁶ שמות פרק לג' פסוק ט'.

⁷ שם שם / שמות פרק לג' פרק ח'.

⁸ יר"ד סימן רנ"ו.

לחשוף את החשבון, אך ודאי ראוי שהוא מיוזמתו יעשה זאת לקיים "והייתם נקיים מד' ומישראל".

ולכאורה קשה, כי מה שהטור למד קל וחומר מנאמנותו של משה, שאם הוא שהיה נאמן על ידי הקב"ה עשה חשבון כדי לקיים והייתם נקיים וכו', כל שכן אנשים שאינם במדרגתו, היא גופא קשיא, דמנין לו לטור לפטור אחרים מלעשות חשבון מדינא, דניחא משה רבנו שהיה נאמן ע"י הקב"ה ולכן אינו צריך למסור דין וחשבון ואין לדקדק אחריו מדינא, אך מי שאינו במדרגתו, אף על פי שהוחזק ככשר, מנין שאין מדקדקין אחריו מעיקר הדין, ומנין לו לטור ללמוד ממשה רבנו לפטור אנשים רגילים מדינא?

יתכן שהטור למד שיש כאן נימוק נוסף שהובא בתשובת מהר"י וייל⁹. הוא דן לגבי פרנס שאחרי עשרים שנה קראו עליו תגר, האם עליו לחשוף את פעולותיו לצבור, וכך הם דבריו:

"ופרנס שנתמנה על הציבור ואחר עשרים שנה קראו עליו תגר האם צריך לעשות חשבון לכל אחד ואחד. הדעת מכרעת אם נתמנה על פי הציבור שביררו אותו להיות פרנס מדעתם אז אין צריך לעשות חשבון כיון דהימנוהו עלייהו..."

מדבריו מתברר מאיזה נימוק פטור נושא השררה מחובת הדיווח, שאף על פי שאין לו נאמנות מן השמים כמו שהיה למשה רבנו, בכל זאת, הוא יונק את כוחו מהנאמנות שהצבור הקנה לו בשעת בחירתו לתפקידו, ונאמנות זו היא שעומדת לו כנגד הביקורת הצבורית.

ד. מגבלות בזכות החסיון של בעל השררה.

מדברי מהר"י וייל יובן גם שיש מגבלה בהלכה זו. שהרי אם כל זכות החסיון של בעל השררה נובע מהאמון שהצבור נתן בו, תוגבל זכות זו רק למקום בו נבחר האדם על ידי

⁹ שו"ת מהר"י וייל סימן קעג.

הצבור. אך אם הוא נטל בכח את הסמכויות שלו, ומעולם לא קיבל את נאמנות הצבור, אין הוא פטור מלעשות חשבון. וכך הסיק שם המהר"י וייל בתשובתו:

"אבל אם לא נתמנה מדעת הציבור אלא ע"י השררה או בחזקה ובאלימות כגון שאימתו מוטלת על הבריות ואין אדם רשאי לדבר ולהתריס נגדו ולמחות בידו אז פשיטא שצריך לעשות חשבון."

מגבלה נוספת, משמעותית לא פחות מהראשונה ואולי יותר, היא במקרה שחושדים בו במעילה, שאז חייב לתת דין וחשבון, וכך הוא כותב שם:

"ואפילו אם נתמנה מדעת הציבור וברצונם, אם קוראים עליו תגר שלא נהג כשורה וחושדין אותו ששלח יד בממון הצבור שלא כדין בדבר שראוי להסתפק בו לפי ראות עיני הדיין, אז פשיטא שצריך לעשות חשבון."

מה פירוש "חושדים בו"? האם כל טענה שמועלת נגדו מוגדרת כ"חושדים בו"? נקודה זו מבוררת על פי דבריו ש"ראוי להסתפק בו לפי ראות עיני הדיין". רק בנסיבות כאלה, שיש לדיין, כגורם אוביקטיבי, חשד סביר, רק אז "פשיטא שצריך לעשות חשבון".

לגבי השאלה לפני מי חייב הממונה לתת דין וחשבון במקרים כאלה, כותב שם:

"והחשבון לא יעשה לפני כל המערער עליו דידוע הוא שכמה דברים שצריכים להוציא ממון הצבור שאין גלות אלא לצנועים. אלא הצבור יבררו אנשים נאמנים לפניהם יעשה חשבון. ואם אין שם צבור אז הדיין יברר אנשים נאמנים שיעשה חשבון לפניהם. והדיין ידקדק על כל צידי צדדין להוציא הדבר לאמתו ולאורו ולהעמיד העולם על הדין ועל האמת."

לא נעלם מעיני מהר"י שבמקרים רבים הטענות המוטחות בנושאי תפקידים הם טענות שווא, ומכיון שבהרבה מן המקרים דעת הקהל מוזנת משמועות ודיבורים בעלמא כנגד אותו ממונה מבלי לבדוק את הטענות ומבלי כישורים לבדיקה אוביקטיבית, ודאי שאין

זה מן הראוי שהצבור ישפוט אותו, אלא צריך הדיין למנות אנשים נאמנים ואוביקטיביים, אנשים שיש להם את הכלים המתאימים לעסוק בנושאים רגישים ומורכבים כאלה, והם אלה שיבחנו את הטענות האלה. סיבה נוספת היא הרגישות הרבה שצריכה להיות לעסקי הצבור. ישנם תקציבים חסויים שפירסומם עלול להזיק לאינטרס הצבורי, וכן עוד הרבה נקודות רגישות שבגללם אסור לחשוף את הדברים שהחסיון יפה להם לצבור הרחב.

חשוב להדגיש את דברי המהר"י, שחובה על הדיין לדקדק בכך, ולא להקל בכך ראש, מפני שבהעדר ביקורת, עלולים בעלי השררה להמשיך ולהתנהג בשחיתות ובשרירות לב.

המסקנות העולות מדברינו הם:

א. בעלי תפקידים ובעלי שררה שמונו על ידי הצבור אינם חייבים לחשוף את פעולותיהם, אך טוב שיעשו כך כדי להיות "נקיים מד' ומישראל".

ב. אם אנשים אלה לקחו את הסמכויות לידם בכח מבלי להתמנות על ידי הצבור או נציגיהם, הם חייבים להעמיד את עצמם לביקורת צבורית.

ג. במידה ויש לבית הדין חשד סביר למעשה שחיתות, על בית הדין למנות גוף מתאים שיחקור את הגוף הממונה ויסיק את המסקנות כנגדו.

ד. מסקנות הגוף הזה אינם צריכים להתפרסם לידיעת הצבור הרחב, אלא אם כן ראו בית הדין לנכון לעשות זאת.

ומסיים המהר"י וייל שתפקידם של בית הדין הוא להגן על החברה מפני בעלי השררה והזרוע, שבהעדר מעורבות וביקורת שלהם, תרבה השחיתות וההתעמרות בחלשים:

"ובעוונותינו הרבים המכשלה הזאת ברוב קהילות שהפרנסים לוחצים ורודים העם בחזקה שלא לשם שמים ולהנאת עצמם הם מכוונים פורקים מעליהם העול ונותנים על צווארי האומללים."

ה. הצעה לעגן את חובת החשיפה במנדט הניתן לממונים.

הצעה מעניינת מציע האברבנאל¹⁰. כשהוא דן לגבי צורת המשטר הרצויה על פי התורה, שהיא לדעתו מינוי גוף נבחר עם מנדט לזמן קצוב, הוא מציע בין השאר:

ולמה לא תהיינה הנהגותיהם (של הגוף הנבחר) משנה לשנה או שלוש שנים כשני שכיר, או פחות מזה, ובהגיע תור שופטים ושוטרים אחרים, יקומו תחתיהם ויחקרו אם פשעו הראשונים באמונתם, ואשר ירשיע ישלם כל אשר הרשיע לעשות...

אמנם צריך לזכור כי האברבנאל דן לשיטתו, המתנגדת בכל תוקף למלך בעל סמכות אבסולוטית, אבל לשיטת הרמב"ם¹¹, שהלכה כמותו, שמצווה למנות מלך, אין על המלך מגבלות כאלה, אדרבא, "ופורץ לעשות לו דרך ואין ממחין בידו"¹²...

אבל בגוף ממונה או שלטוני, כפי שנהוג היום, שהוא יונק את כוחו וסמכותו מהעם¹³ וגם נבחר ע"י העם, בהחלט אפשר לקבוע ולהגדיר מראש את תחומי המנדט של השלטון, וכמו שלמשל המנדט הוא לזמן קצוב מראש, כך ניתן לקבוע מראש את חובת השקיפות ולהגדירה באופן מחייב, וכהצעתו של האברבנאל.

ונזכה שיתקיימו בנו דברי הכתוב¹:

"ונכבשה הארץ לפני ה' ואחר תשבו והייתם נקיים מה' ומישראל
והיתה הארץ הזאת לכם לאחזה לפני ה'".

¹⁰ פרשת שופטים.

¹¹ הלכות מלכים ומלחמותיהם, פרק א' הלכה א'.

¹² שם פרק ה' הלכה ג'.

¹³ נראים הדברים, שבזמן שאין מלך, כיון שמשפטי המלוכה הם גם כן מה שנוגע למצב הכללי של האומה, חוזרות אלו הזכויות של המשפטים ליד האומה בכללה... הסברא קיימת דלענין משפט המלוכה, שנוגע להנהגת הכלל, ודאי גם שופטים מוסכמים ונשיאים כלליים במקום מלך הם עומדים. שו"ת משפט כהן, סימן קמ"א אות טו'. ועי' עמוד הימיני לגר"ש ישראלי זצ"ל עמוד נח'.